

- Статията е отпечатана в сб. "Българският език през ХХ век", С., 2001, с. 155-162. -

- Марияна Витанова -

ОБОБЩИТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Системата на обобщителните местоимения в българските диалекти не е била обект на цялостно проучване. Данни за формалния инвентар се откриват в описанията на отделни говори или в речникови материали¹.

Задачата на настоящата статия е да бъде създадена по-пълна представа за формалното богатство на обобщителните местоимения в българските диалекти, да се поставят някои проблеми, свързани с тяхната семантика и функциониране, да се представи географското разпространение на по-интересните местоименни облици. Обобщенията се правят въз основа на материал, ексцерпиран от архива за "Български диалектен речник" при Института за български език, от публикувани и ръкописни монографични изследвания, от поредиците "Трудове по българска диалектология" и "Българска диалектология. Проучвания и материали", от езиковедските периодични издания. Като основа за сравнение с книжовния език е използвано изследването на Р. Ницолова "Българските местоимения".

Обобщителните местоимения служат за обобщено означаване на обекти (лица, предмети) от дадено множество, на всякакви признаци и на цялото количество от дадени неща (Грамматика БАН 1983: 206). В зависимост от това дали

¹ В програмата за събиране на материали за Български диалектен атлас е включен въпрос само за местоимението *всички*. На превръщането на старобългарското съчетание въз радъ в обобщително местоимение *вред* е посветена статията на К. Костов. Днешното съответствие на старобългарското съчетание въз радъ в някои диалекти от Южна България. - Известия на Института за български език, 1962, кн. VIII, 315-321.

представят референта като цялостно множество, получено от събиране на елементи, или като множество, разделено по елементи и групи от елементи, се различават сумативни и обобщителни местоимения (Ницолова 1986: 184).

Част от обобщителните местоимения се изменят по род и число, а други са неизменяеми. Употребяват се атрибутивно или субстантивизирано (по-рядко предикативно).

В българската диалектна макросистема се употребяват обобщителни местоимения за лица и предмети, за признаци и за количество. За разлика от книжовния език се обособява и една четвърта група обобщителни местоимения, изразяващи отношение на посесивност.

I. Обобщителни местоимения за лица и предмети

Най-широко разпространение на българската диалектна територия имат формите, които са преки наследници на старобългарските местоимения *въсѣкъ*, *въсѣка*, *въсѣко* (Мирчев 1978: 191). В повечето говори началната съгласна *в* е изпаднала и местоименните форми се срещат в следните фонетични варианти: м. р. - *сѣки*, *с'аки*, *сѣки*, *с'ак*, *сек*; ж. р. - *сѣка*, *с'ака*, *сѣка*; ср. р. - *сѣко*, *с'ако*, *сѣко*; мн. ч. - *сѣки*, *с'аки*, *сѣки*.

Местоимението за мъжки род (*в*)*секи* е от старата сложна старобългарска форма *въсѣкъи* (Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: 118). Облик *секий*, който е най-близо до стб. *въсѣкъи*, се открива днес в мизийските говори - *Сѣкий мъш ни знай* (Певец, Търговищ.); *Сѣкий си знай ала* (Силистр.).

В пограничните, в част от югозападните и в някои централнородопски говори съгласна *в* е запазена във формите, но с метатеза, срв.: ед. ч.: м.р. *св'аки* - ж.р. *св'ака* - ср.р. *св'ако*; мн.ч.: м.р. *св'аки* - ж.р. *св'аке* - ср.р. *св'аки* (Видин., Белоград., Цариброд., Куманов.); *свеки* - *свека* - *свеко* (Костур.); *св'ак* - *св'ака* - *св'аку* - *св'аки* (Ропката, Асеновгр.).

В някои от източните български говори - главно мизийски и павликянски, се наблюдава генерализиране на формите за мъжки

или среден род за трите рода: *сѣкий пѣт, сѣкий л'ату* (Кочово, Преслав.); *с'аку кѣштѣ, с'аку сѣлу* (Силистр.); *сѣку прѣзник, сѣку мѣйк'а, сѣку дѣрву* (Банат); *сѣку вѣчѣр, сѣку кѣштѣ, сѣку дѣтѣ* (северен павликян. говор) и др.

Местоименните облици имат атрибутивна употреба: *С'ак дѣн' ги уб'адѣ* (Дервент, Дедеагач.); *С'ака кѣшта имаше рѣси* (Шумен.); *С'аку чѣду зѣ три дни* (Войнягово, Карлов.); *От свѣко сѣло на свѣко мѣсто* и т.н. Формите за мъжки и среден род се употребяват и субстантивирани: *Сѣк възсѣдна по конче хранено* (Смолян.); *С'ак иска да вѣди* (Драм.); *Сѣки за сѣбе си* (Дупниш.); *Глѣда си свѣку свѣйу рѣботу* (Куманов.); *Свѣко си знѣ рѣботата* (Смолян.); *С'аку шѣ си зѣми лѣжѣчкѣ* (Върбица, Преслав.) и др. При самостоятелна употреба облиците за мъжки и за среден род означават лица без оглед на пола.

Субстантивираното местоимение *(в)сичко//сфичко//шичку//шушку//чичку* има сумативен характер и представя своя референт като цялостно множество от лица, животни, предмети: *Сичку излѣзѣ нѣ кѣрѣ* (Вишовград, Павликен.); *И сичку устѣнѣ зѣ грѣцѣту* (Дервент, Дедеагач.); *Пѣсѣл'ките из'адѣа шушку* (Еникѣой, Ксант.); *Сфичко на рѣт знѣе, сфичко распорѣдва* (Раковица, Кул.) и др.

В пограничните говори е регистрирана форма *свѣшто* 'всичко', аналогична на неопределителното местоимение *нещо* и отрицателното *нищо*, срв. *Гадосѣйѣ ѣе онѣ у свѣшто* (Трън.); *Трѣба да имѣши от свѣшто дѣма* (Ново село, Видин.); *Видѣл свѣшто, каквѣ е по зем'ѣта* (цибришко-огостен. гов., Румѣния); *свѣшта* (Куманов.); *свѣшто* (Скоп.) и др.

Обликът *сичкома* 'всички', характерен за североизточните говори, е образуван от местоимението *всичко* и наставка *-ма* по аналогия с мъжколичните числителни форми *двама, трима, четирима*: *Сичкома хорѣ ше игрѣйми* (Шумен.); *Сичкома ше ѣдем* (Карлов.) и др.

Другият вид местоимения, разпространени по цялата езикова територия и употребявани в книжовния език, са образувани от формите на въпросителното местоимение *кой* и представка *(в)ся-*

//(в)се- (от стб. вьсь): м. р. - *сѐкуй, с'акуй, сѐкой*; ж. р. - *с'акуйъ, с'акувъ, сѐкойа*; ср. р. - *с'акуйе, сѐкойе*; мн. ч. - *с'акуи, с'акуй*.

В част от югозападните, както и в отделни погранични и родопски говори, съгласната *в* във формите е запазена, но с метатеза: *свѐкой човѐк, свѐкойа кук'а, свѐкойе сѐло* (Куманов., Порече, Охрид., Костур.); *св'акуй* (Ропката) и др.

Парадигмата на местоименията, образувани с *кой*, обикновено е дефективна. В повечето говори се употребяват най-често облиците за мъжки род.

На трето място по обхват на разпространение са обобщителните местоимения за лица и предмети, образувани от представка *(в)сѐ// (в)с'а-* и формите на въпросителното местоимение *кутри* (стб. которъи, котораѡ, котороѡ), аналогични с неопределителното *някутри* и с отрицателното *никутри*. Срещат се в рупските говори на Западна Тракия, Родопите и Източна Македония. Регистрирани са и в мизийски говори, срв. *всѐкатри, всѐкатра, всѐкатро, всѐкатры* (Тихомир, Крумовгр.); *с'акутри, с'акутръ, с'акутру, с'акутри* (Гюмюрджин., Димот.); *с'акутрек* (Чеч); *с'акутрий, с'акутра, с'акутру, с'акутрейа* (Сухо и Висока, Солун.); *с'акутрий, с'акутра, с'акутру, с'акутрийа* (Калипетрово, Силистр.) и др. Употребяват се атрибутивно: *С'акутру д'ати тръси майка си; С'акутра жинѡ ѡшти да се ублечѡ пѡ-убаво* (Калипетрово, Силистр.); *С'акутри чув'ак не станвъ къѡл нъ ткъѡ нѡшту; С'акутру дѡте ѡс мѡйкъ си* (Съчанли, Гюмюрдж.) и др. или самостойно: *С'акутрий б'ага ут таквѡс рѡпта; С'акутрийа ѡку разбѡрава тѡс рѡпта* (Калипетрово, Силистр.) и т.н.

От неизменяемата въпросителна форма *кана* в Родопите се образува обобщителното местоимение за предмети *всѐкана* 'всичко' (срв. отрицателното *никана*): *Гѡ си дѡдахме, нѡйдахме всѐкана пасадѡно* (Тихомир, Крумовгр.).

В системата на българските диалектни обобщителни местоимения е навлязла неизменяемата лексема от гръцки произход *ката* със значение 'всеки, -а, -о'. Тя се среща само в

атрибутивна употреба и в повечето диалекти се свързва само със съществителни, означаващи време - *ка̀та ден'*, *ка̀та година* (Банат), *ка̀та есен* (Драмско), *ка̀та нъш*, *ка̀та у̀трън* (Нова Надежда, Хасков.); *ка̀та лèто*, *ка̀та гòдину* (Годеч) и т.н.

В някои рупски говори *ката* се е интегрирала напълно в езиковата система и се съчетава с различни по семантика съществителни имена, напр. *Ка̀та чил'èк си има табиèт'*; *Ат ка̀та кòшта зìмат*; *На ка̀та бòркан'е млèко абанìват* (Смилян, Смолян.); *На ка̀та къ̀шта ф̀урна ìма*; *На ка̀та д̀ума д'а̀ду му в̀икаше* (Асеновгр.); *На ка̀та къ̀штъ ìмаха угн̀иште* (Сарджа, Гюмюрдж.); *Ка̀та п̀ът' ка̀зв̀м* (Каяджик, Димот.) и др.

В говора на ксантийското село Еникьой (Кръстополе) *ката* дори е успяла да измести формите *сèки*, *с'а̀ка*, *с'а̀ку*, които се употребяват рядко, срв. *ка̀та мòма*, *ка̀та жèна*, *ка̀та дèте*, *ка̀та чул'а̀к* и т.н. В говора на Еникьой *ка̀та* се съчетава с формите на числителното *един* като подчертава допълнително отделните елементи, от които е съставено множеството на представяния референт и означава всякакво едно (каквото и да било) лице: *Ка̀та ид̀ин си знаè нèга с*; *Ка̀та инò дèте тр'а̀а хòдè нъ скул'òту* и др. Подобно съчетаване на обобщителна местоименна форма с числителното *един* е отбелязано и в други рупски диалекти: *С'а̀ки ад̀ин срижаше пу еднè кòза*; *И йад̀ет с'ак аднò думà си* (Волак, Драм.); *Всèкатри ад̀ин ìше да з'òме с̀ирене* (Тихомир, Крумовгр.) и др.

II. Обобщителни местоимения за признаци

Обобщителните местоимения за признаци се образуват също както в книжовния език от представка *(в)ся-/(в)се-* (от стб. *вьсь*) и формите на въпросителните местоимения за признаци. В повечето говори началната съгласна *в* изпада: м. р. - *с'а̀какъв*, *с'а̀къкъÿ*, *с'а̀къкъÿй*, *с'а̀къф*, *сèкакòф*, *сèкакъÿй*, *сèкакъв*, *сèкикъв*, *сèкъф*; ж. р. - *с'а̀каква*, *с'а̀какъвъв*, *с'а̀ква*, *сèкаква*, *сèква*, *сèкаква*, *сèкиква*, *сèква*; ср. р. - *с'а̀какво*, *с'а̀кво*, *сèкакво*,

сèкакво, сèкикво, сèкво; мн. ч. - *с'а̀какви, с'а̀кви, сèкакви, сèкакви, сèкикви, сèкви*.

Дългите и съкратени варианти (*с'а̀какъв - с'а̀къф, сèкаква - сèква* и т.н.) имат равностойна употреба.

В част от западните говори и в Родопската област *в* в представката се пази, но с метатеза, срв.: ед.ч. - *сва̀къкъф, сва̀къква, сва̀къкво*, мн.ч., м. и ср.р. - *сва̀къкви*, мн.ч. ж.р. - *сва̀къкве* (Ново село, Видин.); *свèкакоф, свèкаква, свèкакво, свèкакви* (Костур.); *св'а̀къф, св'а̀къква, св'а̀къкво, св'а̀къкви* (Асеновгр.); *свèкакво* (Смолян.) и др.

В някои западни говори (Видин., Соф., Кюстендил. и др.) са регистрирани обобщителни местоименни облици за признаци: *секойа̀к, секойа̀ка, секойа̀ко*, образувани от облика *всяко* и наставка *-а̀к* по подобие на прилагателните *дво̀як, тро̀як - На венèцо секуйа̀ку горско цвèке* (Соф.); *Гарван граче у гора зелена, та си мами всекояки пилци* и др.

В Централните Родопи (Смолян., Ардин., Чепин., Мадан. и др.) е отбелязан обликът *сичкакви* 'всякакви' - контаминация между местоименията *сичко* и *какви*.

Обобщителните местоимения за признаци имат сумативен характер. С тях се означава множество от качествени признаци на предмети от един и същи род (Ницолова 1986:191). Употребата им обикновено е атрибутивна: *Са̀кви л'уде ѝмъ, са̀къкъф нърòт мòжиш да стрѝнеш* (Еникьой, Ксант.); *Нѝе ѝмамо сèкикве ѝа̀бъл'ке* (Царибр.); *Сèкакоф свèт ѝма* (Кюстенд.). В диалектите се употребяват понякога и субстантивирани: *С'а̀къкви ги ѝма пу свèто; И с'а̀къку б'а̀фми нъ̀гòтвили* (Силистр.); *То са лàхова сèкакòф ; Та шта ѝе лè сèкакво* (Смилян, Смолян.); *Св'а̀къкву ми са ѝе сл̀ч'увалу* (Асеновгр.). Както показват повечето примери при самостоятелна употреба обобщителните местоимения за признаци се доближават семантично до местоимението *всичко*.

Някои автори поставят в групата на обобщителните местоимения за признаци и формите на прилагателното име *цял* (Ницолова 1986, Маслов 1981, Стойков 1967 и др.).

III. Обобщителни местоимения за притежание

В книжовния език, както и в преобладаващата част от диалектите няма специално обобщително местоимение, което да означава посесивност. Това значение се изразява чрез съчетание от предлог *на* и местоимението за лица *всички* (Ницолова 1986: 183).

В местоименните системи на някои говори обаче са регистрирани форми, означаващи всеобщо притежание. В диалекта на Банско функционират местоименията *сѣчий*, *сѣčia*, *сѣчие* със значение 'на всички', които по начин на образуване са аналогични с неопределителните и отрицателните за притежание (*нечий*, *ничий*): *Висòкия бор крѣй селò е сѣчий*; *Цр̀кватà е сѣčia*; *Уч̀лишч̀ето е сѣчие* и др.

В говора на с. Съчанли, Гюмюрдж. е отбелязан облик *с'̀акушни* 'на всички' с форма за дателен падеж - *с'̀акушнитему*: *С'̀акушнитему òлуве ф̀ к̀шти*.

IV. Обобщителни местоимения за количество

От всички диалектни обобщителни местоимения може би с най-богат формален инвентар се отличава групата на количествените.

Количествените местоимения с най-широк ареал на разпространение са същите, които функционират и в книжовния език, но с изпадане на началната съгласна *в*. Образувани са от контаминацията на стб. местоимения *въсьчьскъѣ* и *всьи* (Мирчев 1978: 192) и имат сумативен характер. Те се изменят по род и число: *сичкият* - *сичката (сичка)* - *сичкото (сичко)* - *сичките (сички)*. Формата за мъжки род е винаги членувана. Нечленуваните облици за женски и среден род са по-характерни за народнопоетичното творчество - *Сичкь съ св̀дбь р̀зб'̀агь* (Войнягово, Карлов.); *Сичкь съ гур̀ р̀зл'̀уле* (Габров.); *Ние сички су сичку с̀рце сме кайл дь йь да̀диме* (Пещер.) и др. Различията в диалектите се обуславят главно от членната морфема за мъжки род, а в родопските говори е налице и тройно

членуване: м. р. - *с̀ичк'ес, с̀ичк'ен, с̀ичк'ет*; ж. р. - *с̀ичк'еса, с̀ичк'ена, с̀ичк'ета*; ср. р. - *с̀ичк'есу, с̀ичк'ену, с̀ичк'ету*; мн. ч. - *с̀ичкисе, с̀ичкин'е, с̀ичкит'е* (Асеновгр.).

Многобройни остатъци от старобългарското местоимение прилагателно **всь** (*всьа, всье*) са запазени в западните български говори и в някои рупски диалекти. Пълни парадигми за мъжки, женски и среден род, единствено и множествено число, членувани и нечленувани форми са налице в пограничните говори, срв.: ед. ч. м. р. *с̀ѡф* - ж. р. *сва* - ср. р. *сво*; мн. ч. м. р. *сви* - ж. р. *све* - ср. р. *сви (сва)*; ед. ч. член. м. р. *с̀ѡв'ѡт* - ж. р. *с̀ѡта* - ср. р. *с̀ѡто*; мн. ч. член. м. р. *с̀ѡте* - ж. р. *с̀ѡте* - ср. р. *с̀ѡте (с̀ѡта)* (Цариброд.); ед. ч. м. р. *с̀ѡф* - ж. р. *сва* - ср. р. *сво*; мн. ч. м. р. *сви* - ж. р. *све* - ср. р.; ед. ч. член. м. р. *с̀ѡвийо* - ж. р. *с̀ѡта* - ср. р. *с̀ѡто*; мн. ч. член. м. р. *с̀ѡте* - ж. р. *с̀ѡте* - ср. р. *с̀ѡте* (Годеч.) и др.

В югозападните и павликянските говори се употребяват само членувани облици с изпаднала съгласна *в*, срв.: *с̀ѡт²-с̀ѡта-с̀ѡто-с̀ѡте* (Долновар., Гевегел., Воден.); *с̀ѡт-с̀ѡта-с̀ѡто-с̀ѡти* (Костур.); *с̀ѡт-с̀ѡта-с̀ѡто-с̀ѡте* (Охрид., Дебър.); *сет-с̀ѡта-с̀ѡто-с̀ѡте* (Неготин., Мариов.); *с̀ѡт-с̀ѡта-с̀ѡту-с̀ѡте* (Банат); *с̀ѡт-с̀ѡта-с̀ѡту-с̀ѡт'ѡ* (северен павликян. гов.) и др.

Разнообразни варианти на стб. местоимение **всь** 'всички' се откриват почти във всички български говори (БДА. Т. I, к. N 267; БДА. Т. IV, к. N 392): *сах* (петрифицирана форма за родителен падеж множествено число - стб. *всьѡхъ*) - *Ти сах пузнòши; Калèсаха сах* - Еникьой, Ксан.; *све* - Хасков., Пашманкьой, Софл.; *синки* - Одрин.; *синките* - Разград., Котлен., Павликен., Айтос., Старозагор., Свиленград.; *синца* - Белослатин., Плевен., Павликен., северен павликян. говор, Банат, Тетевен.; *свинца* - Видин., Белоград.; *ситички(те)* - Долнопреспан. и т.н.

Типични за рупските говори са сумативните обобщителни местоимения *врет (фрет), врит (фрит, фрит')*, *вр'от, вр'ут*

² От стб. *всь + тъ* - *всьтъ* - *сътъ* - *сът*.

(*врут*), *вру*, *врът* (*фрът*) и т.н. със значение 'всички, всичките', които са застъпници на стб. адвербиално съчетание **въ радъ**. Чрез разширяване на значенията на стб. **въ радъ** е настъпило семантично изравняване със стб. **въсь** и постепенно изместване на континуантите на стб. **въсь** в западнотракийските, родопските и източномакедонските говори. Интегрирането е довело до появата на разнообразни фонетични варианти, падежни форми и умалителни облици (*врѹчекът*, *врѹчкът*, *врѹчеката* и др.). Процесът е разгледан подробно от К. Костов (Костов 1962: 315-321).

Наследниците на стб. **въ радъ** се употребяват атрибутивно и самостоятелно. При атрибутивна употреба се свързват с членувани съществителни имена в множествено число: *То са разврѹтило на врѹт' странѹсе* (Смилян, Смолян.); *Ут врѹтчикът руднѹните ѹс нѹга нѹй съ рѹзбѹрѹм* (Еникѹой, Ксан.) и др. Често се срещат и самостоятелно: *Врѹт сме сой бѹли*; *Тѹша ни врѹт' атрѹви* (Смилян, Смолян.); *Збѹраме са врѹт*; *Врѹт кѹл'еа гурбѹн'* (Асеновгр.).

Освен като местоимения за количество застъпниците на стб. **въ радъ** са регистрирани и със значения на дистрибутивни местоимения за лица, срв. *Фрѹт 'всеки' си ѹмъ пу иднѹ парчѹ* (Волак, Драм.) и др.

V. Падежни форми при диалектните обобщителни местоимения

В книжовния език падежни форми имат единствено самостоятелно употребените облици за лица от мъжки род единствено число - *всеки*, *всякой*, срв. - винителен падеж - *всекиго*, *всякого*, дателен падеж - *всекиму*, *всякому*. Дателната форма се заменя все по-често от съчетания на предлога *на* с винителната или дори с именителната форма - *на всекиго*, *на всеки*.

Системата на българските диалектни обобщителни местоимения е съхранила по-добре падежните форми. И тук обаче в една голяма част от диалектите (мизийски, балкански, северозападни и югозападни) положението е аналогично с книжовния език.

Най-консервативни по отношение на падежите са рупските (от родопски и тракийски тип) и пограничните говори, където падежни остатъци се откриват не само при местоименията за лица от мъжки род, но и при женски род, при единствено и множествено число, при местоименията за признаци, за притежание и за количество. Дори по-късно възникналите местоимения от стб. **въ радъ**, които не се изменят по род и число, получават падежни окончания за глаголативен и дателен падеж, което влиза в известно противоречие с налагащия се аналитизъм в именната система.

VI. Заключение

Направеният преглед разкрива по-голямото формално и семантично богатство на обобщителните местоимения в днешните диалекти. Формалната пъстрота е резултат от различни контаминации на старобългарските местоименни облици, на транспозиционни промени, на появата на многобройни фонетични и фономорфологични варианти, на включването в местоименната система на облици от чужд произход и др. Откриват се също така и аналогии в развитието на обобщителните местоимения с неопределителните и отрицателните, с които образуват редове от типа: *всякой - някой - никой; всякутри - някутри - нукутри; сващо - нещо - нищо; всекана - никана; всякакъв - някакъв - никакъв; всечий - нечий - ничий* и др.

БИБЛИОГРАФИЯ:³

³ Поради ограничения обем на статията не са посочени подробно всички източници на диалектния материал.

- Архив за Български диалектен речник при Института за български език-БАН.
- Антонова 1987: Л. Антонова. Говорът на с. Волак, Драмско. Доктор. дис., 1987.
- Божков 1984: Р. Божков. Димитровградският (Царибродският) говор. С., 1984.
- Бояджиев 1972: Т. Бояджиев. Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско. С., 1972.
- Бояджиев 1991: Т. Бояджиев. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. С., 1991.
- БДА: Български диалектен атлас. Т. I Югоизточна България. С., 1964; Т. IV Северозападна България. С., 1981.
- Виденов 1978: М. Виденов. Годечкият говор. С., 1978.
- Видоески 1962: Б. Видоески. Кумановскиот говор. Скопје, 1962.
- Витанова 1986: М. Витанова. Говорът на с. Еникьой (Кръстополе), Ксантийско. Доктор. дис., 1986.
- Грамматика 1983: Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. С., 1983.
- Грамматика 1991: Грамматика на старобългарския език. С., 1991.
- Иванов 1932: Д. Иванов. Гевгелийският говор. С., 1932.
- Иванов 1977: Й. Иванов. Български преселнически говори. С., 1977.
- Иванова-Мирчева, Харалампиев 1999: Д. Иванова-Мирчева, Ив. Харалампиев. История на българския език. В. Търново, 1999.
- Кабасанов 1963: Ст. Кабасанов. Един старинен български говор. Тихомирският говор. С., 1963.
- Керемидчиева 1993: Сл. Керемидчиева. Говорът на Ропката (Родопска граматика). С., 1993.
- Костов 1962: К. Костов. Днешното съответствие на старобългарското съчетание въ рѣдъ в някои диалекти от Южна България. - Известия на Института за български език, 1962, кн. VIII, 315-321.
- Костова: Т. Костова. Говорът на с. Смилян, Смолянско (ръкопис).

- Кочев 1969: Ив. Кочев. Гребенският говор в Силистренско. С., 1969.
- Майтинская 1969: К. Е. Майтинская. Местоимения в языках разных систем. М., 1969.
- Маслов 1981: Ю. С. Маслов. Грамматика болгарского языка. М., 1981.
- Мирчев 1978: К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1978.
- Младенов 1966: М. Младенов. Ихтиманският говор. С., 1966.
- Младенов 1969: М. Младенов. Говорът на Ново село Видинско. С., 1969.
- Младенов 1993: М. Младенов. Българските говори в Румъния. С., 1993.
- Неделчев 1994: Н. Неделчев. Диалект на българите-католици (Северен павликянски говор). В. Търново, 1994.
- Неделчев 1995: Н. Неделчев. Мизийско-балкански диалект. С., 1995.
- Ницолова 1986: Р. Ницолова. Българските местоимения. С., 1986.
- Стойков 1967: Ст. Стойков. Банатският говор. С., 1967.
- Умленски 1965: Ив. Умленски. Кюстендилският говор. С., 1965.
- Шклифов 1973: Бл. Шклифов. Костурският говор. С., 1973.